

РОЗВІДКИ

РИНОК ЗЕРНА В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст.

Продовольча проблема із цілком зрозумілих причин належить до числа тих, від яких залежить саме існування людини. Так було, є і буде завжди незалежно від регіону, країни чи континенту. Що стосується вітчизняної історії, то в окремі її періоди голодна смерть забирала життя не одного мільйона осіб, включаючи й тих, хто мав безпосереднє відношення до вирощування зернових культур, тобто селян. Таким чином, вивчення питань, пов'язаних із досвідом виробництва і реалізації хліба, є *актуальним* як із наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що після скасування у 1861 році кріпосного права у Наддніпрянській Україні розвиток ринкових відносин характеризувався досить швидкими темпами. Суттєвих змін зазнала не лише сфера виробництва (заміна примусової праці вільнонайманою), але й способи реалізації продукції. Одним із помітних результатів зростаючої товарності сільськогосподарського виробництва був бурхливий розвиток торгівлі, яка зазнала як кількісних, так і якісних змін. Значну роль у реалізації продукції рослинництва і тваринництва відігравали базари та ярмарки. Проте з'явилися і нові форми збуту, пов'язані з кооперативною та фірмовою торгівлею. Реалізація зерна або, як ще називали цей елемент ринкових відносин публіцисти ХІХ-ХХ ст., „хлібна торгівля” привертала увагу як дожовтневих, так і радянських, а також сучасних дослідників. Проте вона знайшла своє відображення переважно в узагальнюючих працях з історії Росії [1-3] та України [4-7]. Більше уваги питанням, пов'язаним із торгівлею зерном, приділили у своїх дисертаціях А.С.Попов та Г.В.Згурський. Перший із вищезгаданих авторів проаналізував динаміку експорту зерна з України напередодні відомих соціальних потрясінь 1917 року [8], а другий з'ясував особливості функціонування ринку сільськогосподарської продукції на території Лівобережної України в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. [9]. Проте торгівля зерном висвітлена цим автором лише у загальних рисах, тоді як вона заслуговує значно більшої уваги.

Завданням даного повідомлення є з'ясування масштабів ринку зерна, його особливостей та основних тенденцій розвитку в губерніях Лівобережної України упродовж усього пореформеного періоду. В історичній літературі аналіз економіки Лівобережної України як окремого специфічного у багатьох відношеннях регіону має досить давню традицію. Чи не найобґрунтованіше регіональні особливості Російської імперії ХІХ-початку ХХ ст. висвітлив у своїй монографії А.С.Нифонтов [2, с.10-11].

Загальна площа регіону, про який іде мова, становила на той час 137 тис. квадратних верств, або понад 14 млн. десятин. Етнічний склад населення, згідно з переписом 1897 року, був таким: українці – 80,8% (6,1 млн.), росіяни – 13,0% (1

млн.), євреї - 3,1 % (286,8 тис.), білоруси – 2,2 % (163 тис.), німці – 0,3% (19 тис.), поляки – 0,2% (13 тис.), інші національності - 0,4%. Абсолютна більшість мешканців краю (87%) займалася сільським господарством. В умовах традиційної для того часу трипільної системи рільництва понад 1 млн. сільськогосподарських товаровиробників щороку вирощували близько 300 млн. пудів зернових культур, з яких основна частина (132 млн.) припадала на Полтавську губернію. Щодо структури посівів, то відповідні дані є лише відносно Полтавщини, де перепис 1900 року зафіксував 27,7 % посівів ярої пшениці, 27,1% - озимого жита, 14,1% - вівса, 1,3% - гречки, 5,9% - озимої пшениці, 4,1% - проса. Схожою, очевидно, була структура посівів і в сусідніх Харківській та Чернігівській губерніях, де ярі культури значно переважали озимі. Якщо під озиминою в усіх трьох губерніях на рубежі двох століть було зайнято 1,5 млн. дес. ріллі, то під ярими культурами - майже 3 млн. Якщо ж до цього додати ще й картоплю, то вийде понад 4 млн. дес. [10, с.309].

На початку XX ст. площа посівів різних сільськогосподарських культур на Лівобережжі продовжувала зростати, а саме: 1907 р. - 5543,5 тис. дес., 1913 р. - 5988,2 тис. Отже, за 6 років вона збільшилася на 445 тис. дес. або на 8%. При цьому вирішальну роль у даному процесі відіграли селянські господарства, адже поміщицькі посіви за вищезгаданий період скоротилися на 287,1 тис. дес. (з 1250,8 тис. у 1907 р. до 963,7 тис. у 1913 р.) [11, с.193-194]. Що ж стосується урожайності основних зернових культур, то на Лівобережжі вона також постійно зростала. Так, якщо середньостатистичний показник урожаю жита за 1871–1875 рр. становив на Лівобережжі 28,2 пуда з десятини, то через 40 років (1910-1914) – 62,2 пуда; ярої пшениці відповідно 19,8 і 56,4 пуда. Подібна тенденція зростання урожайності в губерніях Лівобережної України мала місце також щодо інших зернових культур [12, с.168-173]. Під впливом постійного розширення посівної площі та зростання урожайності поступово утверджувалася тенденція збільшення валового збору усіх зернових культур. Так, якщо середньорічний обсяг збору озимого жита у 1901-1905 рр. становив тут 93764,3 тис. пуда, то у 1916 році - вже 123860,9 тис. (ріст – 32,1%). Валовий збір ярої пшениці, що традиційно користувалась у місцевих товаровиробників найбільшою популярністю, зріс у вищезгаданий період з 57165,2 тис. пудів до 59070,5 тис. пуда (+3,3%). Третє місце за валовим збором посідав ячмінь. Якщо у середньому за 1901-1905 рр. його було зібрано 41958,4 тис. пуда, то у 1916 році – 51716,3 тис. пуда (+23,2%). Та особливо помітним було зростання виробництва такого цінного, з точки зору реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, продукту, як озима пшениця. Її валовий збір у трьох губерніях Лівобережжя зріс на початку XX ст. з 14180,5 тис. пуда до 40865,1 тис. пуда (+188,2%) [13, с.160]. Загальною тенденцією було зростання валового збору усіх зернових. Лише в період аграрної кризи 80-х рр. мав місце певний спад виробництва зерна. Так, якщо у 70-х роках XIX ст. три губернії Лівобережжя виробили 161,6 млн. пуда зерна, то у 80-х – 158,5 млн. пуда, а у 90-х – 206,8 млн. пуда [2, с.278].

Усі вищенаведені факти дають підстави говорити про наявність у губерніях Лівобережної України значної матеріальної бази торгівлі зерновими культурами (табл.1). Напередодні Першої світової війни три губернії Лівобережжя щорічно поставляли на ринок 104752,2 тис. пудів зерна, що становило 13,6% від відповідних показників усіх 9 українських губерній, які входили на той час до складу Російської імперії. Порівнюючи експорт та імпорт, констатуємо факт переважання першого над другим на 65623,9 тис. пудів, що становить 17,3% від відповідного загальноукраїнського показника.

Підвищення попиту на хліб на внутрішньому і світовому ринках зумовлювало не лише щорічне зростання кількості проданого зерна, але й підвищення його вартості. Так, якщо осінні ціни на хліб у Полтавській губернії протягом 1891-1900 рр. коливалися в межах 38-54 коп. за один пуд (у залежності від зернової культури), то у наступному десятиріччі вони зросли в середньому на 30%. Скажімо, якщо пуд

жита протягом першого десятиріччя продавався за 48 коп., то у 1901-1910 рр. - вже за 65 коп. (+35,4%); пшениці відповідно 64 і 82 коп. (+28,1%); ячменю – 38 і 53 коп. (+39,5%); вівса - 40 і 53 коп. (+32,5%); гречки - 54 і 67 коп. (+24,1); проса – 44 і 56 коп. (+27,3%). Внаслідок підвищення урожаю, а надто зростання цін на хліб, заняття сільським господарством у другому десятиріччі стало вигіднішим, - констатували у 1915 році полтавські земці. Раніше з 1 дес. посіву дрібні господарі одержували лише 25,5 крб. валового прибутку, а великі латифундисти – 34 крб., а вже на початку ХХ ст. та ж сама десятина давала першим 36,5 крб., тобто більше на 43%, а великим землевласникам – 53 крб., або більше на 56% [14, с.11]. Механізм здійснення торгових операцій був таким: відповідна угода між продавцем і покушцем укладалась, як правило, на певний термін після визначення якості зерна та з урахуванням його ваги. Остання умова була визначальною при продажу головних хлібів (пшениці, жита, ячменю), які вироблялися у тій чи іншій губернії. Згадані культури відзначалися значною вагою зерна. Зростання попиту на це зерно пояснювалося, насамперед, його високою якістю, а саме: повнотою зерна, чистотою і сухістю. Через складність тогочасної термінології для розуміння змісту системи торговельних операцій сучасним читачем, зберігаємо мовою оригіналу відповідне пояснення земських економістів. „Весом натуре зерна называется соответствие между весом и мерой: если говорят, что зерно весит столько-то пудов или золотников*, то это значит, что одна четверть** зерна или 8 мер весят столько-то пудов или известная часть четверти (пурка) весит столько-то золотников. Таким образом, продать зерно на гарантию, значит принять на себя обязательство поставит хлеб с условленным весом четверти” [15, с.17].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. вагою натуре зерна було прийнято називати відповідність між вагою і мірою: якщо говорили, що зерно важить стільки-то пудів, то це означало, що одна четверть зерна важить певну кількість пудів. Таким чином, продати зерно на гарантію означало взяти на себе обов'язок поставити завчасно визначену кількість натуре зерна.

Серед центрів торгівлі хлібом на Лівобережжі першість належала таким містам і містечкам, як Конотоп, Ічня, Остер, Переяслав, Прохорівка, Кременчук, Білопілья і Харків. У 1879 році, наприклад, у столиці Слобожанщини так звані „хлібні контори” скупили до 5,5 млн. пудів зерна [14, с.58]. Торгові операції здійснювалися найрізноманітнішими способами на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових пристанях і морських портах, а також безпосередньо у місцях його виробництва – у селах та містечках. До початку ХХ ст. основною фігурою торгових операцій між товаровиробниками і споживачами сільськогосподарської продукції були представники різних фірм. Щоб одержати якнайбільший прибуток, скупщики хліба не гребували ніякими засобами, включаючи і такий нецивілізований спосіб спілкування, як обман та шантаж. Значного поширення набрала на той час видача грошових завдатків під майбутній урожай зернових. Однак розвиток кооперації поступово створював торговим посередникам все більшу і більшу конкуренцію на цьому сегменті тогочасного ринку. „Кооперативний збут хліба, - писав у 1989 році відомий дослідник внутрішнього ринку України Б.А.Кругляк, - у 1910-1913 рр. набув значного поширення у Полтавській, Харківській, Херсонській і Таврійській губерніях. Зерно великими партіями поставлялося на місцевий ринок, вивозилося за межі України, ішло на експорт. Нерідко самі товариства встановлювали прямі контакти із власниками млинів і макаронних фабрик. Кооперативи будували склади і зерносклади” [16, с.52]. Автор слушно серед губерній на перше місце поставив Полтавщину, де розвиток кооперації, якій суттєву допомогу надавали земства [17, с.26], напередодні 1917 року набрав найбільшого, порівняно з іншими регіонами імперії, розмаху [18, с.149]. Згідно зі звітами кредитних і ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії, у 1914 році ними було продано лише військовому інтенданству 778428 пудів жита і 48010 пудів вівса [19, с.24]. Прослідковуючи динаміку еволюції цін на зерно, не можна не помітити виразну тенденцію стабільного зростання цін на пшеницю на внутрішньому ринку, чого не можна сказати про ціни

на жито. Так, ціна на пуд пшениці в Одесі наприкінці XIX ст. була такою: 1890-1894 рр. – 86,5 коп., 1895-1899 рр. – 87,4 коп. (ріст +1,2%); у Миколаєві відповідно 85,5 коп. і 85,9 коп. (+0,005%). Що ж до жита, його ціна в Одесі протягом першого з вищезгаданих періодів становила 71,9 коп., тоді як упродовж другого – 62,2 коп. (-12,3%); у Миколаєві відповідно 71,2 коп. і 61,7 коп. (-14,1%) [20, с.273].

Досить повне уявлення про співвідношення цін на внутрішньому і зовнішньому ринках жита, пшениці і вівса у 1909-1913 рр. дає табл.2. Наведені у ній показники дозволяють зробити такі висновки. По-перше, ринкові ціни на вищезгадану продукцію в експортних регіонах, до яких належали і губернії Лівобережної України, у середньому на 10,8% перевищували місцеві ціни, тобто ті, за якими продавали хліб торговим посередникам безпосередні товаровиробники. Що ж до портів, то в них таке перевищення було ще помітнішим – 13,8%. По-друге, ціни в головних імпортерів українського і російського зерна (Німеччини, Голландії, Італії, Франції та Англії) були значно вищими, ніж на території Російської імперії. Найбільшим попитом користувалася пшениця, вартість якої загалом на 28,6 коп. перевищувала її відповідні загальноросійські показники. Поряд із приватними посередниками на зерновому ринку з'явився і такий специфічний суб'єкт підприємницької діяльності, як Державний банк, котрий уособлювали його місцеві контори. У розпалі аграрної кризи міністр фінансів Микола Бунге 11 жовтня 1885 року затвердив спеціальні правила видачі позик під заставу хліба. На початку XX ст. кредити під заставу урожаю у районах зернового виробництва становили вже сотні мільйонів карбованців. Значними вони були і на території Лівобережної України (табл.3). Усього за сім років (1906-1912) місцевими відділеннями банку в губерніях Лівобережної України було видано позик під урожай на загальну суму 18967 тис. крб. Основна частина коштів виділялася сільськогосподарським товаровиробникам Харківською конторою (77,8%). Значно менші суми були надані Кременчуцьким (6,2%), Чернігівським (5,2%), Полтавським (5,0%) та іншими відділеннями.

В опублікованих протягом останніх двох десятиріч працях з історії сільського господарства завдяки публіцистам із числа російських „націонал-патріотів” набула значного поширення теза про високий рівень товарного виробництва зернових культур епохи імператора Миколи II. „На початку XX ст., - писав у 1992 році один з апологетів російського самодержавства В.Г.Тюкавкін, - Росія посідала перше місце у світі за загальним обсягом виробництва сільськогосподарської продукції: 50% зборів жита, близько 20% - пшениці, чверть світового збору й експорту усього зерна” [21, с.4]. Однак факти свідчать, що такий традиційний район зернового виробництва, як Лівобережна Україна, відправляв на всеросійський та європейський ринки зерно за рахунок напівголодних селян. Навіть напередодні світової війни, коли, як було зазначено раніше, виробництво зерна у царській Росії сягнуло свого апогею, валовий збір таких найнеобхідніших продуктів життєдіяльності селянської родини, як жито та пшениця, не досягав показників обґрунтованих тогочасними економістами харчових норм. Так, протягом 1909-1913 рр. середній щорічний валовий збір жита із розрахунку на одну особу становить на Лівобережжі 10,89 пуда, пшениці - 11,10 пуда [22, с.1]. Достатньою для харчування селянської родини нормою тогочасні статистики вважали значно вищі показники. Один із відомих публіцистів партії конституційних демократів Микола Аверін у 1907 році опублікував брошуру, в якій детально проаналізував споживання хліба в Росії та ряді інших країн світу. Згідно з його даними, селяни центральних губерній Російської імперії в урожайні роки споживали у середньому 16 пудів, а в неврожайні – 11,2 пуда. У той же час мешканці США щорічно споживали 61,9 пуда хліба, Данії - 57 пудів, Болгарії та Франції - по 33,6 пуда, Швеції -31,3 пуда, Німеччині – 27,8 пуда, Голландії – 24,5 пуда. Взявши за норму щорічне споживання хліба голландцями, М.Аверін вирахував, що 75 млн. селян царської Росії щорічно недоїдали близько 600 млн. пудів хліба [23, с.3]. Приблизно таку кількість зерна Росія щорічно відправляла в Європу: 1890-1895 рр. – 440,80 млн. пуда; 1896-1900 рр. – 371,8 млн.; 1901-1905 рр. – 506,0 млн.; 1906-1910 рр. – 684,6 млн. і 1911-1913 рр. – 524,3 млн. пуда [24, с.47]. Згідно з

даними земської статистики, селяни Лівобережжя, зокрема Полтавщини, споживали дещо більше хліба (18 пудів), ніж ця категорія населення у середньому по Російській імперії. Але і в даному випадку харчування безпосередніх товаровиробників було в той час далеким від норми, яка становила, як уже згадувалося, 24,5 пуда [25, с.132]. Таким чином, говорити про поставки на внутрішній і зовнішні ринки зернових як про так звані надлишки хліба і на цій підставі вихвалити стан сільськогосподарського виробництва у Російській імперії, як це роблять окремі, у тому числі й вітчизняні автори [26, с.8], у нас підстав немає. Як *висновок*, констатуємо факт використання на території Лівобережної України понад 4 млн. дес. орної землі, відведеної на рубежі XIX-XX ст. для вирощування зернових культур, тобто за тогочасною термінологією – хліба. Однак через ряд причин, переважно об'єктивного характеру, урожайність поля була досить низькою – 8-10 ц з гектара. Отже, і валовий збір зерна тут був порівняно незначний – близько 200 млн. пудів, або 3200 тис. тонн. Із цієї кількості зерна за межі району вивозилася щорічно майже половина (у 1909-1913 рр. – 104 752,2 тис. пуда). Проте це не були „надлишки”, адже селяни Російської імперії, як уже було зазначено вище, споживали хліба значно менше медично обґрунтованих норм. Це, у свою чергу, дає підстави говорити про експорт хліба з Росії у Європу скоріше як про негативний, а не позитивний показник соціально-економічного розвитку тогочасної країни, де незадовільне харчування основної маси сільського населення було повсякденним явищем. Із точки зору *подальшого* дослідження проблеми, заслуговує на увагу з'ясування впливу на формування ринку зерна таких факторів, як ріст міського населення, будівництво залізничних шляхів сполучення, розвиток елеваторної справи та ролі в ній уряду, земства і кооперативних організацій.

Джерела та література:

- 1.Лященко П.Н. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России.- СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912.-Т.1.- 656 с.
- 2.Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М.: Наука, 1974.-318 с.
- 3.Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Азовского и Черного морей в 60-90 гг. XIX века.- Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского н/Д ун-та, 1966.-277 с.
- 4.Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191 с.
- 5.Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т.1 /Ред. кол. В.А.Дядиченко та інші. – К.: Наук. думка, 1967. – 551 с.
- 6.Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти книгах. Т.3. /А.Г.Шевелєв (гол. ред.). – К.: Наук.думка, 1978. – 607 с.
- 7.Історія народного господарства УРСР. В 3-х т., 4-х книгах /Ред. І.І.Лукинов. Т.1 – К.: Наук. думка, 1983. – 463 с.
- 8.Попов А.С. Хлебный вывоз из Украины накануне Первой мировой войны. Автореферат дисс. ... канд. экон. наук. – Львов: Изд-во АН УССР, 1954. – 17 с.
- 9.Згурский Г.В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60-90-е гг. XIX в. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. – 17 с.
- 10.Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России – Киев: Тип. Ген. Бруня, 1913. – 570 с.
- 11.Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России //Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С.171-194.
- 12.Сельское хозяйство Украины. /Под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. – Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – 232 с.
- 13.Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.
- 14.Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. – 71 с.
- *Золотник = 4,3 грама.
- **Четверть = 26,2 літра.
- 15.Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1903. – 47 с.
- 16.Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму //Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип.23. – К.: Наук. думка, 1989. – С.50-55.

17. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация. – М.: Тип. Т-ва Н.Н.Кушнарева и К., 1913. – 30 с.
18. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. – Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
19. Битус А.П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год // Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916. - №4. – С.4-37.
20. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: тип. И.А.Дохмана и Л.Т.Фришберга, 1902. – 76, 315, 252 с.
21. Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - №3. – С.4-5.
22. Производство, перевозка и потребление хлебов в России. 1909-1913 гг. Вып.1: Рожь. Пшеница. Ячмень. Овес. – Пг.: Екатерининская типография Н.Ф.Вайсберга, 1916. – 96 с.
23. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1907. – 37 с.
24. Измествева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XXв. – Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 190 с.
25. Статистический ежегодник Полтавского земства на 1907 год. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1907. – 161, 89 с.
26. Машкін О. „Буде хліб – буде і пісня!“ // Історія України. - 2006. - №37. – С.8-9.

Табл.1

Торгівля зерном у губерніях Лівобережної України за 1909-1913 рр. (тис. пудів)

№ п\п	Губернії	Вивіз	Ввіз	Середнє щорічне перевищення експорту над імпортом
1	Полтавська	56744,8	16391,1	40353,7
2	Харківська	36551,6	14850,8	21700,8
3	Чернігівська	11455,8	7886,4	3569,4
	Разом	406737,6	245253,4	65623,9
	По Україні	770952,6	391331,1	379621,5
	Питома вага Лівобережжя (у %)	13,6	10,0	17,3

*Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. - Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С.215.

Табл.2

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

Ринки. Види цін	Середні ціни за 1909-1913рр.						Ринкові ціни у % до місцевих		
	Жито		Пшениця		Овес		Жито	Пшениця	Овес
	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві			
Ціни експортних регіонів України	75,6	70,2	101,3	93,6	65,6	56,3	107,7	108,2	116,5
Портові ціни в Одесі та Миколаєві	83,4	71,8	110,8	98,2	78,1	69,4	116,2	112,8	112,5
Різниця цін	+7,8	+1,6	+9,5	+4,6	+12,5	+13,1	-	-	-
Німеччина	99,5	-	-	-	86,2	-	-	-	-
Голландія	103,1	-	-	122,7	-	-	-	-	-
Італія	-	-	127,7	-	-	-	-	-	-
Франція	-	-	129,0	-	104,3	-	-	-	-
Англія	-	-	129,3	-	102,1	-	-	-	-

* Джерело: Хлебные цены и хлебный рынок. Под ред. А.Л.Вайнштейна. – М: Финансовое изд-во Н.К.Ф. СССР, 1925.- С.101.

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

Позики під урожай зернових культур Державного банку в губерніях
Лівобережної України у 1906-1912 рр. (тис.крб.)

№ п/п	Назва місцевої контори Державного банку	Роки							Всього за 1906-1912 рр.
		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	
1.	Харківська контора	1827	2117	2609	2235	2552	2441	981	14762
2.	Кременчуцьке відділення 2 розряду	182	232	183	115	171	149	120	1152
3.	Полтавське відділення 2 розряду	579	185	36	37	5	48	59	949
4.	Роменське відділення 3 розряду	65	63	91	96	119	207	257	898
5.	Сумське відділення 3 розряду	-	6	171	13	9	9	8	216
6.	Чернігівське відділення 2 розряду	163	142	173	128	120	111	153	990
	Разом	2816	2745	3263	2624	2946	2965	1578	18967

* Таблиця складена на основі даних: Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1903-1912 гг. Составленные под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. – СПб.: Тип В.Ф.Киршбаума, 1913. – С.229-261.

СПРОБИ ВИРШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Лютневі події 1917 року пробудили широкі верстви українського народу до соціально-визвольної боротьби, в якій трудящі добивалися звільнення від буржуазно-поміщицького гноблення. Активна участь народних мас у революційних подіях зумовила їх переважно селянський характер тому, що на початку ХХ століття понад 91% населення країни становило селянство. Нові уряди, які виникли на території України, зіткнулися із земельним питанням і змушені були шукати шляхів його вирішення. Спроби впровадження аграрної реформи намагався здійснити як Тимчасовий російський уряд, так і Українська Центральна Рада (березень 1917 – квітень 1918 рр.), але неспроможність вирішити земельне питання в Україні призвела до появи селянського повстанського руху.

Політичне й соціально-економічне становище селянства, його боротьба за землю привертала особливу увагу дослідників. Першим про вказану проблему згадував активний діяч Української революції Д. Дорошенко¹, який наприкінці серпня 1917 року був призначений чернігівським губернським комісаром. В. Щербаков, З. Табаков² виражали більшовицьку точку зору, але мали й свою власну думку про події того часу на Чернігівщині. Їхні праці носять мемуарний характер, хоч містять спроби наукового аналізу явищ і подій вказаного періоду.

У радянські часи було написано чимало робіт, присвячених селянському аграрному руху. Участь селянства в боротьбі за землю в Чернігівській губернії відображають праці А. Левенка, В. Черноуса³. Але звинувачення місцевих органів